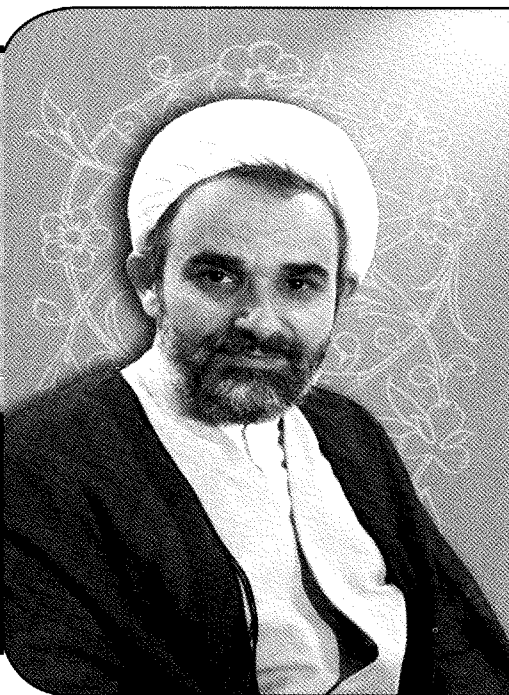

گفت و گو

گفت و گو با استاد محمد حسین فلاح زاده

جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای فلاح زاده در بیان احکام و مسائل شرعی، به ویژه در احکام حج و مناسک، چهره‌ای است نام آشنا و سرآمد. او دارای ابتکار و توانایی‌های ویژه در آسان‌گویی و آسان‌نویسی در این حوزه است و علاقمندان به آموزش احکام، ایشان را با این ویژگی می‌شناسند. اکنون توفیق یار شد نشست صمیمی با ایشان داشته باشیم و پرسش‌هایی بیشتر پیرامون فقه و مناسک بپرسیم:

میقات : ابتدا کمی از خودتان بگویید که ورودتان به حوزه علمیه، برای فراگیری علوم

دینی، از چه سالی آغاز شد و از محضر کدام اساتید بهره بردید؟

پاسخ: هر چند خود را فرد موفق در زندگی نمی دانم ولی از باب شکر نعمت های خداوند و اجابت دعوت دوستان و اطاعت امر ایشان، نکاتی را عرض می کنم:

در سال ۱۳۳۸ ش. در شهرستان ابرقوه (ابرقوه) به دنیا آمدم، به گفته بستگان و نزدیکان، تولدم مصادف با شب سوم شعبان ۱۳۷۹ ق. بوده و به همین سبب نام «محمد حسین» را برایم برگزیدند.

تحصیلات ابتدایی و راهنمایی را در زادگاهم گذراندم و در سال ۱۳۵۴ ش. وارد حوزه علمیه شیراز شدم و از ۲۰ آذر ماه آن سال، تحصیلات علوم دینی را در مدرسه حکیم، که زیر نظر شهید محراب آیت الله حاج سید عبدالحسین دستغیب (قدس سره) اداره می شد، آغاز کردم. درس اخلاق آن شهید و الامقام از لحظه های ماندگار و فراموش نشدنی زندگی ام محسوب می شود.

حدود یک سال و نیم در آن حوزه گذراندم، سپس به قم آمدم و در مدرسه منتظریه (حقانی) که با برنامه ریزی و مدیریت شهیدین بزرگوار؛ آیت الله سید محمد حسین بهشتی و آیت الله علی قدوسی رحمتهما اداره می شد، تحصیلات را ادامه دادم و از محضر اساتید بزرگوار چون، حضرات آیات و حجج اسلام، حایری شیرازی، رازینی، مدرس زاده، نیازی، تیری و وافی یزدی بهره بردم و از زمانی که انقلاب اسلامی به وقوع پیوست و به پیروزی رسید و برنامه های مدرسه دچار وقفه و رکود شد، با حضور در درس آزاد حوزه و استفاده از محضر بزرگانی مانند آیات و حجج اسلام احمدی یزدی، رضا استادی، اعتمادی، پایانی، تبریزی، جوادی آملی، حسن زاده آملی، ستوده، صانعی، فاضل لنکرانی، فاضل هرنندی، فشارکی، گرامی، مدرس افغانی، مشکینی، مصباح یزدی، منتظری و... استفاده بردم و در همان سال ها دروس دبیرستان را هم (در رشته اقتصاد) گذراندم. بخش عمده ای از اوقات تبلیغ را در داخل و خارج کشور و نیز در جبهه های نبرد حق علیه باطل به خدمت گزاری گذراندم و خدا را شاکرم از آغاز طلبگی تا کنون،

هرگز از درس و بحث و مطالعه و تبلیغ فاصله نگرفته‌ام و از پروردگار بزرگ توفیق بیشتر و اخلاص و حسن عاقبت می‌طلبم.

میقات: از آثار و توانمندی‌های شما در بیان احکام، می‌توان دریافت که از میان موضوعات و علوم رایج در حوزه‌ها، علاقه و گرایش خاصی به فقه داشته‌اید. آیا علاقه شخصی، شما را در این مسیر قرار داد یا راهنما و مشوقی داشته‌اید؟

پاسخ: هر چند درس فقه و اصول از دروس اصلی و اساسی حوزه‌های علمیه بوده و هست و همیشه با نشاط تام و جمعیت زیاد برگزار می‌شود و شاید بتوان گفت بیشترین وقت و نیروی طلاب صرف فقه آموزشی می‌شود، اما علاقه بیشتر این حقیر به علوم عقلی؛ از جمله منطق و فلسفه بود و در دوران مدرسه نیز به ریاضی عشق می‌ورزیدم و هرگز از مطالعه مطالب حساب و هندسه و حل مسأله و معادلات ریاضی خسته نمی‌شدم، این سابقه و علاقه و ذهن ریاضی سبب شد، تا احکام فقهی را به صورت منظم و دسته‌بندی تدوین کنم و در کلاس‌های آموزشی از آن بهره بگیریم، و این امر سبب استقبال از این درس شد و کم‌کم از مدارس و مراکز مختلف، برای تدریس احکام دعوت می‌شدم؛ لذا به جهت مشغله فقهی و تدریس احکام دینی، به این امر گرایش پیدا کردیم تا جایی که از ۳۰ سال قبل تاکنون، شاید سه چهارم فعالیت‌های فکری و مطالعات علمی‌ام صرف فقه آموزشی و نگارش کتب فقهی و احکام دینی شده است. به هر حال، می‌توانم مشوق اصلی را ذاتی بدانم که اشاره کردم ذهن ریاضی است و مشوق دوم را درخواست‌های مدارس و مراکز مختلف. مشوق سوم هم نیازی بود که در جامعه وجود داشت و برای آموزش احکام احساس می‌کردم. بنابراین، در این راه، نه شخصی مشوقم بود و نه معلمی راهنمایم. بلکه به جهت آن سه مشوق، که اشاره کردم، از رشته علمی مورد علاقه‌ام؛ یعنی منطق و فلسفه دست شستم و به رشته دیگر که مورد نیاز جامعه بود کشیده شدم.

میقات: برخی از آثار جنابعالی حدود ۵۰ بار و بلکه بیشتر انتشار یافته است، دلیل یا دلایل این استقبال و رویکرد خوانندگان به آثار خودتان را چه چیزهایی می دانید؟ در ضمن جدا از منافع معنوی، از منافع مادی آثار خود نیز در تأمین زندگی بهره می برید؟

پاسخ: عامل اصلی را ویژگی احکام دینی می دانم که براساس فطرت انسانها تشریح

در مورد مسائل حج نیز اولین بار «راهنمای مصور حج» به چاپ رسید و علت نگارش آن نیز احساس نیاز به هناسک حج با زبان ساده بود. در اولین سفرم به حج که در سال ۱۳۶۳ش. / ۱۴۰۰ق. مشرف شدم، احساس کردم برای آموزش هناسک حج به زائران، باید چاره‌ای اندیشید؛ زیرا خودم که در حوزه علمیه درس خوانده بودم، وقتی به حج رفتم متوجه شدم که با مطالعه کتاب هناسک، نمی توان آن گونه که باید مسائل را آموخت، لذا دو کار را جزو برنامه‌هایم قرار دادم؛ یکی تهیه آموزش مصور احکام حج، دوم آموزش عملی هناسک، که هر دو انجام شد و وسیله آموزش‌های عملی کاروان‌های حج گردید

شده و نیاز واقعی آنها است و طبعاً هر کسی بخواهد دین دار زندگی کند، بی نیاز از آموزش احکام نیست.

عامل دیگر انتخاب مطالب براساس نیاز مخاطب است، سعی من براین بوده که مطالب هر نوشته‌ای را براساس نیاز مخاطب همان نوشته یا کتاب انتخاب کنم.

روشن است که عوامل مؤثر در تعیین نیاز افراد، مختلف است؛ از جمله آنها است؛ سن، صنف، جنس، موقعیت شغلی و اجتماعی و... و این عوامل هرگز نباید در نوشته‌ای غفلت شود.

معمولاً هر کدام از این نوشته‌ها را پیش از به چاپ سپاری، به تعدادی از مخاطبان آن

می سپردم تا آن را مطالعه کنند و نقطه نظرات خود را ارائه نمایند و در پایان تمام نقطه نظرات مفید، در کتاب یا جزوه اعمال می شد.

عامل سوم، نظم و دسته بندی منطقی مطالب است. عامل چهارم، ساده نویسی و پرهیز از اصطلاحات و لغات نا مانوس، غیر ضروری و پرهیز از جملات طولانی که سبب دشوار فهمی است. عامل پنجم، تطبیق احکام با مصادیق آن ها که معمولاً مصادیق مورد ابتلا و ملموس استفاده می شود.

میقات: گویا حضرت تعالی در تهیه و تنظیم کتاب «مناسک محشی»، که همواره برای روحانیون حج قابل استفاده و راهگشا بوده، نقش اصلی را داشته اید، و در اصل از ابتکارات شما بوده است. لطفاً کمی از چگونگی آن و این که آیا تصمیم خودتان بود و یا به پیشنهاد حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت انجام گرفت؟

پاسخ: پیش از مناسک محشی فعلی، مناسک حضرت آیت الله العظمی امام خمینی علیه السلام با حاشیه مرحوم آیت الله العظمی اراکی و سپس با حواشی دو سه نفر از مراجع، آماده و چاپ شده بود و پس از آن، برخی از دوستان زحمت کار را به دوش گرفتند و حواشی برخی دیگر از مراجع تقلید نیز اضافه شد و آنگاه فهرست تفصیلی بر آن افزودند و برای روحانیون کاروان ها واقعاً راهگشا و کمک کار علمی خوبی در جهت راهنمایی زائران بود، بنابراین، ابتکار از من نبوده و پیشتر نیز مناسک محشی از مراجع چاپ شده بود و همچنین رساله محشی از قدیم مرسوم بود و معروف ترین آنها در گذشته، رساله آیت الله العظمی بروجردی بود که با حواشی هشت تن از مراجع آن زمان بارها چاپ و منتشر شده بود و به نظر پیشنهاد این کار از سوی معاونت محترم آموزش و پژوهش آن عصر بعثه مقام معظم رهبری، حضرت حجت الاسلام والمسلمین آقای حاج سیدعلی قاضی عسکر (زیدعزه) بود. پس از آن، خلاصه ای از مناسک با نام «گزیده مناسک حج» آماده و چاپ شد، که ابتکار اولیه آن از حضرت حجت الاسلام والمسلمین آقای راستگو بود.

میقات: از میان آثار خود؛ اعم از نوشتاری، گردآوری و تنظیم و یا تدوین، کدام را مؤثر، مفید و کاربردی ارزیابی می‌کنید؟ و به عبارتی، به کدام یک تعلق خاطر بیشتری دارید؟

پاسخ: اولین بار است با چنین سؤالی مواجه می‌شوم و تاکنون روی آن فکر نکرده‌ام اما شاید بتوانم در خصوص احکام و مناسک حج «مناسک مصور» را نام ببرم که توانست با کمک تصویر و تنظیم درست مطالب و نثر روان، احکام حج را به زائران بیاموزد که مورد استقبال زیادی هم قرار گرفت و در غیر احکام حج، کتاب «آموزش فقه» که سال‌هاست به‌عنوان کتاب درسی طلاب در حوزه‌های علمیه تدریس می‌شود.

میقات: اگر صلاح می‌دانید در مورد نخستین اثر خود، که ظاهراً مناسک مصور حج است کمی بیشتر توضیح دهید.

پاسخ: اولین نوشته منتشر شده‌ام کتاب «آموزش احکام» است و در مورد نگارش آن باید بگویم: متن آن، درسهایی است که برای طلاب و برخی مراکز آموزشی داشتیم. برخی دوستان اصرار داشتند که مطالب بیان شده تدوین شود و این کار صورت گرفت.

در مورد مسائل حج نیز اولین بار «راهنمای مصور حج» به چاپ رسید و علت نگارش آن نیز احساس نیاز به مناسک حج با زبان ساده بود. در اولین سفرم به حج که در سال ۱۳۶۳ ش. / ۱۴۰۰ ق. مشرف شدم، احساس کردم برای آموزش مناسک حج به زائران، باید چاره‌ای اندیشید؛ زیرا خودم که در حوزه علمیه درس خوانده بودم، وقتی به حج رفتم متوجه شدم که با مطالعه کتاب مناسک، نمی‌توان آن‌گونه که باید مسائل را آموخت، لذا دو کار را جزو برنامه‌هایم قرار دادم؛ یکی تهیه آموزش مصور احکام حج، دوم آموزش عملی مناسک، که هر دو انجام شد و وسیله آموزش‌های عملی کاروان‌های حج گردید که از این جهت نیز خدای را شاکرم.

میقات: : اخیراً اقدام به تأسیس مؤسسه‌ای با عنوان «موضوع شناسی احکام فقهی» کرده و گام‌هایی در این راه برداشته‌اید. گویا بنا است این مؤسسه متکفل بررسی و تحقیق در موضوعات فقهی باشد، بفرمایید ابتکار و فکر راه اندازی چنین مؤسسه‌ای از خودتان بوده یا به پیشنهاد دیگران انجام گرفته است.

پاسخ: در این خصوص یعنی ضرورت شناخت موضوعات احکام فقهی پیشتر نیز افرادی همچون آیت الله شهید مطهری و شهید سید محمدباقر صدر و امام خمینی علیه السلام مطالبی گفته یا نوشته‌اند، اما ضرورت تأسیس مرکز یا مؤسسه‌ای که متکفل این امر باشد و به‌طور تخصصی موضوعات احکام فقهی را بررسی کارشناسانه کند و به محضر مراجع معظم تقلید برای اخذ فتوا و به مردم برای عمل به وظیفه ارائه نماید، تاکنون مطرح نبوده و اکنون به لطف الهی چنین مرکزی تأسیس و مورد موافقت شورای عالی حوزه علمیه و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قرار گرفته است.

فعالیت این مؤسسه بسیار گسترده است، به طوری که کار خود را در قالب هفت گروه پژوهشی «عبادات»، «اقتصاد»، «پزشکی»، «اطعمه و اشربه»، «قضایی و جزایی»، «فرهنگی و هنری» و «بانوان» آغاز کرده است. همچنین از اولویت‌های کار این مرکز، موضوعات مرتبط با احکام حج می‌باشد.

از نظر تشکیلات، در سه بخش «پژوهشی»، «آموزشی» و «نمایشگاهی» ادامه کار خواهد داد. در بخش نمایشگاهی، تمام موضوعات فقهی که قابل نگهداری و عرضه باشد، در معرض دید عموم قرار می‌گیرد تا با رؤیت آن‌ها حکم فقهی را نیز بهتر متوجه شوند. امیداوریم که خداوند یاری‌مان دهد و توفیق ساماندهی و برنامه‌ریزی آن را عنایت فرماید!

میقات: : روشن است که راه اندازی و نگهداری چنین مؤسسه‌ای نیازمند سرمایه مالی مهمی است، چنین سرمایه‌ای را از کجا تأمین می‌کنید؟

پاسخ: خداوند متعال که فکر را داده و توفیق برداشتن گام‌های اولیه را نیز عنایت فرموده، بودجه‌اش را هم خواهد رساند و ما ناامید نیستیم و اما، بنابر آنچه در اساسنامه مرکز آمده،

بودجه آن از طرق مختلفی؛ مانند بودجه دولتی، کمک های مردمی و فروش آثار تولیدی تأمین خواهد شد.

میقات : با توجه به جایگاه حج و عمره در مباحث فقهی، می توان گفت که بخش عمده ای از فعالیت های مؤسسه یاد شده با حج و عمره مرتبط خواهد بود، که بدان اشاره هم فرمودید، اکنون بفرمایید چه در صدی از کارهای مؤسسه «موضوع شناسی احکام فقهی» به حوزه حج مربوط خواهد شد؟

پاسخ: همچنان که اشاره شد، بخشی از موضوعات فقهی مرتبط با حج است و بی شک با تغییراتی که هر ساله در اماکن حج صورت می گیرد؛ مانند توسعه مسعی، توسعه جمرات، تغییر محل ذبح (قربانگاه)، و... کار موضوع شناسی در حج باید به صورت مستمر و همیشگی باشد. می توان گفت به تناسب احکام حج و گستردگی آن ها، موضوعات آن ها نیز گسترده خواهد بود و شاید همان در صدی که احکام و فقه حج در بین سایر مسائل فقهی دارد، موضوعات آن نیز به همین میزان باشد و تقریباً ۳۰٪ آن را و شاید کمی بیشتر را شامل شود، که الحمد لله کلیات فهرست آن آماده شده و با برخی از مراکز از جمله سازمان جغرافیایی کشور و مؤسسه اطلس شیعه نیز مذاکراتی و تفاهم هایی صورت گرفته تا به خواست خداوند این بخش از کار هر چه زودتر با همکاری و حمایت پژوهشکده حج و زیارت شروع و پیگیری شود.

میقات : روحانیون معظم کاروان های حج و پژوهشگران این حوزه، چگونه می توانند تجارب فکری و علمی خود را در اختیار مؤسسه «موضوع شناسی احکام فقهی» بگذارند؟

پاسخ: شاید بتوان گفت روحانیون کاروان حج و به طور کلی عالمانی که به امر تبلیغ و ارشاد مردم اهتمام دارند، چون سر و کارشان با موضوعات است و مورد سؤال های مختلف

قرار می گیرند، آشناترین افراد نسبت به این امر باشند و در مواقع بسیاری، کاستی ها و کمبودها در این زمینه را احساس کنند، لذا دست نیاز به سوی همه آن بزرگواران دراز می کنیم و از ایشان می خواهیم که در امور زیر ما را یاری دهند:

۱. ارائه موضوعاتی که نیاز به پژوهش دارد یا مواردی که در کتب فقهی به وسیله فقهای بزرگوار، تحقیقات موضوع شناسی آن صورت گرفته است.

۲. معرفی کتاب ها، پایان نامه ها و مقالاتی که به طور تخصصی و ویژه به بررسی موضوع یا موضوعاتی از احکام فقهی پرداخته اند.

۳. معرفی سازمان ها و مراکز تحقیقاتی که در این زمینه فعالیت علمی و پژوهشی داشته یا دارند و یا چنین پژوهشی در دستور کار آنها است.

۴. اعلام آمادگی برای تحقیق در موضوع خاصی و چنانچه موضوعی را نگاشته یا تحقیقی انجام داده اند، ارسال فرمایند و چنانچه مورد بررسی و تأیید قرار گیرد، استفاده خواهد شد.

یادآوری می شود که جهت ارسال مطالب یا اعلام آمادگی، نشانی ذیل را مدنظر داشته باشند:

قم بلوارامین، خ جمهوری اسلامی، بین کوچه ۱۶ و ۱۸، شماره ۴۸، صندوق پستی ۱۱۱۸-۳۷۱۷۵

- تلفن و نمابر: ۰۲۵۱-۲۹۳۶۰۴۵ - www.mamsha.ir

میقات: آیا در مؤسسه موضوع شناسی فقهی، جایی برای دیدار علاقمندان از فعالیت ها و محصولات بخش های مختلف آن در نظر گرفته شده و آیا این امکان وجود دارد که آن مؤسسه روزی حالت موزه پیدا کند و عالمان و فرهیختگان برای پژوهش و مردم برای دیدن، در آنجا حضور یابند؟

پاسخ: بی شک بخش نمایشگاهی این مؤسسه را می توان موزه موضوعات فقهی نامید. در طرح تأسیس مؤسسه این برنامه نیز در نظر گرفته شده که تمام موضوعات احکام فقهی که قابل نگهداری و نمایش باشد، تهیه و در معرض دید عموم، به ویژه طلاب و فضایی

حوزه‌های علمیه و دانشجویان و اساتید و پژوهشگران دانشگاه‌ها قرار گیرد و این کار تقریباً آغاز گردیده و برای توسعه آن، زمینی چند هکتاری در نظر گرفته شده است که به خواست خداوند در آینده بتواند فقه اهل بیت علیهم‌السلام را به تمام علاقه‌مندان به‌طور ملموس و عینی آموزش دهد؛ برای نمونه، درهم و دینار یکی از موضوعات احکام فقهی است که در جای جای فقه از طهارت تا دیات کاربرد دارد. در بخش نمایشگاهی نمونه‌هایی از درهم و دینار عصر معصومین و تطوّر و تبدّل آن در طول تاریخ نگهداری خواهد شد و در کنارش کاربرد آن در فقه نوشته می‌شود و قیمت آن به روز اعلام خواهد شد و حتی اطلس تمام موضوعات فقهی مثل بلاد اسلامی و غیر اسلامی، انقال، موقوفات و... تهیه خواهد شد و ماکت اماکنی که موضوع احکام فقهی است؛ مثل مشاهد مشرفه، مشاعر مقدسه و اماکن تخییر و... ساخته خواهد شد.

میقات : برای آموزش حجاج چه پیشنهاد و توصیه‌ای دارید؟

پاسخ: اولاً اعمال عمره و حج بدون آگاهی از احکام و مناسک آن، معلوم نیست به‌طور صحیح به‌جا آورده شود، لذا آموزش مناسک جزو مقدمات ضروری این سفر معنوی است و همچنین آشنایی با اسرار این اعمال و تاریخ اماکن مدینه و مکه نیز لازم است، لذا زائران گرامی و روحانیون معظم باید تلاش کنند تا این گونه معارف را یاد بگیرند و یاد بدهند. لذا نکات ذیل را در آموزش باید مراعات کرد.

الف) انتخاب مسائل براساس نیاز مخاطب چون بسیاری از مسائل هرچند مفید است ولی مورد ابتلای زائران نیست.

ب) سخن گفتن مطابق فهم مخاطبان، چون مسائل فقهی گاهی دارای اصطلاحات فقهی و مشکلی است که برای عموم قابل فهم نیست. لذا ساده‌گویی یک اصل مهم در تبلیغ است.

ج) تطبیق احکام بر مصادیق آن‌ها و ذکر مثال و نمونه‌های ملموس و مورد ابتلا.

د) آموزش عملی برخی از احکام و مناسک حج؛ مانند طواف و نماز طواف و سعی.

ه) پرهیز از بیان مسائل به گونه‌ای که دچار شک و وسوسه و احتیاط زیاد و بی‌مورد نشود.

و) اطمینان خاطر دادن به زائران، برای فهم بهتر مناسک و بجا آوردن راحت تر اعمال حج؛ زیرا بسیاری از زائران نسبت به انجام مناسک حج اضطراب و دلهره دارند و در یک جمله به آن‌ها گفته شود: «احکام و مناسک حج دقیق است ولی مشکل نیست».

میتاق: معمولاً سفر حج همراه با خاطره است، خاطره‌های شیرین و شاید گاهی هم تلخ که ناشی از سختی‌ها و مشکلات راه است، اما خاطرات شیرین همواره در فضای ذهنی انسان ماندگار است و پیوسته مرور می‌شود، اکنون برای حسن ختام این مصاحبه، اگر ممکن است حد اقل یکی از خاطرات جالب و به یاد ماندنی از سفرهای متعدد خود را که دیده یا شنیده‌اید، برای خوانندگان مجله بیان کنید.

پاسخ: از سفر حج خاطرات زیادی دارم که بیشتر آن‌ها را نوشته‌ام و شاید در آینده انتشار یابد و در اختیار علاقمندان قرار گیرد. از اولین سفرم به حج که ۲۸ سال پیش بود، خاطرات زیادی دارم؛ در آن سال، هنوز محله بنی‌هاشم و خانه‌های منسوب به امام صادق و امام حسن علیهما السلام وجود داشت و بسیاری از اماکنی که تخریب شده یا تغییر شکل داده، به همان صورت سابق و قدیمی وجود داشت و راه عبور زائران از جده به مدینه هم از منطقه بدر بود که زیارت شهدای بدر هم نصیب ایشان می‌شد و... همچنین از حج سال ۱۳۶۴ و جمعه خونین مکه نیز خاطرات بسیار دارم که فعلاً مجال پرداختن به آن‌ها نیست، اما به عنوان نمونه، یکی از آن‌ها که مربوط به آموزش احکام حج و پاسخگویی به مسائل آن است عرض می‌کنم:

روز یازدهم ذی حجه همراه تنی چند از علما و زائران به سمت جمرات برای رمی می‌رفتیم، از مسجد خیف گذشته بودیم که مرد میانسالی جلو آمد و از میان جمع ما، حضرت حجت الاسلام والمسلمین حاج شیخ محسن قرائتی (زیدعزه) را شناخت و به ایشان با نگرانی بسیار که از چهره و گفتارش معلوم بود گفت: امروز که برای رمی رفتیم، متوجه شدم دیروز (عید قربان) همین جمره اولی را سنگ زده‌ام! تکلیفم چیست؟ با توجه به این که روز عید قربان، باید تنها جمره عقبه را سنگ زد حضرت آقای قرائتی پاسخگویی به سؤال ایشان را به بنده محول کردند. از زائر سؤال کننده پرسیدم: دیروز که برای رمی رفته بودی، اطراف جمره شلوغ بود یا خلوت؟

گفت: بسیار شلوغ بود و به سختی جمره را سنگ زد. گفتم عمل شما درست بوده و همان جمره عقبه را سنگ زده‌ای، چون جمره اولی را در روز اول (روز عید) کسی سنگ نمی‌زند و جمعیتی در آنجا نیست. در این لحظه زائر نگران آرامش یافت و تشکر کرد و رفت.

آقایان علما که همراه ما بودند این شیوه در پاسخگویی را تحسین کردند و بعضی اظهار داشتند: این نکته به ذهن ما نمی‌آمد و ممکن بود به او بگوییم: باید ابتدا قضای رمی روز گذشته را انجام بدهی، سپس بر گردی و از جمره اولی شروع کنی و هر سه جمره را به ترتیب سنگ بزنی و با این کار، مشکلات و زحمات زیادی برایش فراهم می‌شد!

میقات : در آخر، اگر توصیه و سفارشی به خوانندگان مجله «میقات حج» دارید، بفرمایید.

پاسخ: مجله میقات حج را باید اولین مجله تخصصی فارسی در حوزه حج شمرد و به لطف خداوند از آغاز به کار مجله و از شماره‌های نخستین آن، با مطالبش آشنا بودم و گاهی همکاری داشته‌ام و از مقالات آن استفاده می‌کنم. برای عموم علاقه‌مندان به معارف حج، به‌ویژه حجاج گرامی و روحانیون معظم کاروان‌ها قابل استفاده است. زحمات محققان و نویسندگان این مجله را باید ارج نهاد و شایسته است مشترکین محترم آن، ضمن مطالعه، نظرات اصلاحی و تکمیلی خود را هم ارائه کنند تا روز به روز کمال یابد و بهره‌وری آن بیشتر شود و نیز به دوستان روحانی و فاضلان ارجمند عرض می‌کنم که در موضوعات مختلف حج، دست‌اندرکاران این مجله را با نوشتن مقالات علمی یاری دهند.

میقات : از حضرت‌عالی به خاطر فرصتی که در اختیار مجله گذاشتید تشکر می‌کنیم و امیدواریم در آینده نیز بتوانیم از محضر تان بهره مند شویم.

پاسخ: من هم از این که دوستان دست‌اندر کار مجله، این حقیر را قابل دانسته‌اند تشکر می‌کنم و برای همه آرزوی توفیق بیش از پیش دارم.

